

УКРАЇНСЬКИЙ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ
науковий збірник

2016 №8

Наукове періодичне видання

УКРАЇНСЬКИЙ
ПСИХОЛОГО - ПЕДАГОГІЧНИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Науковий журнал

8(08) липень 2016

Наукове періодичне видання

УКРАЇНСЬКИЙ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Науковий журнал

8(08) липень 2016

Редактор, коректор - Навацький Р. П.
Верстка-дизайн - Клінова С. М.

Відповідальність за підбір, точність наведених на сторінках журналу фактів, цитат, статистичних даних, дат, прізвищ, географічних назв та інших відомостей, а також за розголошення даних, які не підлягають відкритій публікації, несуть автори опублікованих матеріалів. Редакція не завжди поділяє позицію авторів публікацій. Матеріали публікуються в авторській редакції. Передрукування матеріалів, опублікованих в журналі, дозволено тільки зі згоди автора та видавця. Будь-яке використання - з обов'язковим посиланням на журнал.

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 19871-9671 Р від 17.04.2013 р.

Засновник журналу: ГО «Львівська педагогічна спільнота»

© ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2016

© Автори наукових статей, 2016

© Дизайн, Клінова С. М., 2016

ЗМІСТ

Беграгян Л.С. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КОМБІНУВАННЯ КЛАСИЧНИХ ТА СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ ФІЗИЦИ У ШКОЛІ.....	6
Білянкіна Т.І. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	10
Бублик А.О. РОЛЬ ФАКУЛЬТЕТІВ, АСОЦІАЦІЙ ТА СПІВТОВАРИСТВ У ОРГАНІЗАЦІЇ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ» В УНІВЕРСИТЕТАХ СІЛА.....	14
Грубова С.С. ОСОБЛИВОСТІ САМОІДЕНТИЧНОСТІ ЧОЛОВІКІВ-ГОМОСЕКСУАЛІВ.....	18
Дурмуш Т.М. ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ МОДЕЛИРОВАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ.....	23
Дяченко М.Д. ФОРМУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО СЛОВНИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ЛЕКСИКИ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ВНЗ.....	29
Закусилова Т.О. ФОРМУВАННЯ ФАХОВИХ УМІНЬ ТА НАВИЧОК У КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕДИЧНИХ СЕСТЕР: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	33
Ісаєва О.А. РОЛЬ НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ У СУЧАСНІЙ АКТУАЛЬНОСТІ.....	37
Ківшар С.М. РОЛЬ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА УРОКАХ ІНФОРМАТИКИ ЩОДО РОЗВИТКУ ЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ.....	45
Кізіма В.В. ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕВАЖАЮЧИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ТА РІВНЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЕМПАТІЇ У ЖИТЕЛІВ МЕГАПОЛІСУ ТА ЇХ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ПЕРЕЖИВАННЯМ САМОТНОСТІ.....	49
Кононко О.Л. ТЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ВОЛЬОВОГО РОЗВИТКУ ДОШКІЛЬНИКІВ.....	54
Кордонська А.В., Асмолівська Т.В. ЕФЕКТИВНІСТЬ ВПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕРАКТИВНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ВИЩОЇ ШКОЛИ.....	59
Корчакова Н.В. ІГНОРУВАННЯ ДОПОМОГИ ЯК ЛІНІЯ РОЗВИТКУ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	63

Коток М.О. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ВИХОВАНOSTІ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	69
Крикунова І.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ЕКОНОМІСТІВ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ.....	75
Лищина Н.В. РОЛЕВОЙ КРИЗИС ЛИЧНОСТІ И ДИСФУНКЦИИ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЕГО ПРОЯВЛЕНИЕ.....	82
Луценко К.О. «ЯКІСТЬ НАВЧАННЯ» ТА «ЯКІСТЬ ОСВІТИ» В КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІЧНИХ КАДРІВ У ВНЗ.....	86
Марусич О.В. ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ПІДХІД У НАВЧАННІ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ.....	91
Мар'яненко Л.В. ПРОФЕСІЙНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ, ПЕДАГОГІЧНИЙ ТАКТ І ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ ЗА АНАЛІЗОМ РОБІТ І.О. СІНИЦІ.....	95
Миронюк Т.М. МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ ЗАСОБАМИ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	104
Молодан В.С. ФОРМУВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЦІННІСНОГО ВІДНОШЕННЯ ДО СІМ'Ї.....	112
Насєдкіна О.О. ДИДАКТИЧНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ СМИСЛ КАЗКОВИХ НАСТАНОВ.....	116
Опанасенко О.В. АКТИВНІ ФОРМИ НАВЧАННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО РОБОТИ З МОЛОДДЮ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ.....	120
Пидюра І.П. КРИТЕРІЇ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ВИХОВАНЦІВ ЦЕНТРІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ.....	127
Разводова Т.О. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЇЦИДАЛЬНИХ ПІДЛІТКІВ.....	133
Рудницька-Юрійчук І.Р. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ДОШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У США ТА КАНАДІ.....	138

Сєводнєва К.О. ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ «КОРФІВСЬКИХ» ШКІЛ У ЗАПОРІЗЬКОМУ КРАЇ XIX ст.	144
Синєвич І.С. НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА СТУДЕНТІВ ЯК СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ.	148
Степура І.В. ТЕЛЕБАЧЕННЯ ТА РАДІО ПОЛЬЩІ: ПРОСВІТНИЦЬКІ ТА НАВЧАЛЬНІ ОБРІЇ.	156
Taji Sentyurk Huseynoglu ROLE OF THE USE OF INTERACTIVE BOARDS IN THE FORMATION OF THE SCIENTIFIC OUTLOOK OF STUDENTS.	160
Труханєнко Г.М. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР ЛЦЕЮ ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ.	165
Фамілярська Л.Л. КОМПОНЕНТНА СТРУКТУРА ПОНЯТТЯ «ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГА».....	169
Цирканюк Н.В. ВПЛИВ НАСЛІДУВАННЯ НА ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ ВІРШОВАНИХ ТВОРІВ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЩ.	175
Цуранова О.О., Халєєва О.В. ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ДО ПОЛІХУДОЖНЬОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ.	178
Чижик Т.Г. АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ. ВРАХУВАННЯ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НА УРОКАХ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	183
Шапорда Г.С. ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЙНИХ КОМПОНЕНТІВ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА СТАНУ АДАПТАЦІЇ ДО УМОВ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ ПОЛІТЕХНІЧНИХ КОЛЕДЖІВ.	187
Шєвченко Л.В. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОПЧНА ПРОФІЛАКТИКА ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ.	193
Ярошук Л. Г. ВИХОВАННЯ ТА РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДОШКІЛЬНИКА - ПЕРЕДУМОВА ЙОГО УСПІШНОГО НАВЧАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ.	198

Мар'яненко Л.В.

кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник
лабораторії психології навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

ПРОФЕСІЙНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ, ПЕДАГОГІЧНИЙ ТАКТ І ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ ЗА АНАЛІЗОМ РОБІТ І.О. СИНИЦІ

У статті надається теоретичний аналіз психолого-педагогічних надбань видатного вченого і педагога Івана Омеляновича Синиці. Пропонується психологічна характеристика таких складних, ще не до кінця вивчених феноменів, як: професійна самореалізація вчителя, педагогічний такт, педагогічна майстерність, педагогічні здібності, педагогічний талант. Аналізується взаємозв'язок цих понять: їх визначення, розрізнення, взаємовплив. Описуються професійні вміння вчителя, які можуть відбутися тільки на основі педагогічного такту і розглядаються нами як психологічні критерії наявності-відсутності педагогічного такту.

Ключові слова: професійна самореалізація вчителя, психологічні критерії педагогічного такту, педагогічні здібності, педагогічний талант, саморозвиток вчителем педагогічної майстерності.

В статті приводиться теоретичний аналіз психолого-педагогічних досягнень видатного вченого і педагога Івана Омеляновича Синиці. Пропонується психологічна характеристика таких складних, ще не до кінця вивчених феноменів, як: професійна самореалізація вчителя, педагогічний такт, педагогічне майстерство, педагогічні здібності, педагогічний талант. Аналізується взаємозв'язок цих понять: їх визначення, розрізнення, взаємовплив. Описуються професійні вміння вчителя, які можуть відбутися тільки на основі педагогічного такту і розглядаються нами як психологічні критерії наявності-відсутності педагогічного такту.

Ключевые слова: профессиональная самореализация учителя, психологические критерии педагогического такта, педагогические способности, педагогический талант, саморазвитие учителем педагогического мастерства.

The theoretical analysis of psychological and pedagogical achievements outstanding scientist Ivan Omelyanovich Sinititsya is contained in article. Are offered psychological characteristics of such phenomena as: professional self-realization of the teacher, pedagogical tact, pedagogical skills, pedagogical abilities, pedagogical talent. Analyzed the relationship between these concepts. They are considered as psychological criteria of availability-lack pedagogical tact.

Key words: teacher's professional self-realization, psychological criteria of the pedagogical tact, pedagogical skills, pedagogical talent.

Актуальність. Педагогічний такт, не дивлячись на ретельну увагу дослідників - педагогів і психологів, залишається чимось невловимим, нематеріальним, інтуїтивним, але оспіваним тими, хто відчуває його чудодійну силу на собі. Не достатньо зрозумілим і дослідженим залишається той факт, що саме прояви педагогічного такту і педагогічної майстерності в цілому сприяють розвитку педагогічних здібностей і педагогічного таланту далі. Відсутність же педагогічного такту вчителя не тільки заважає навчанню учнів в цілому, але і блокує розвиток педагогічних здібностей вчителя, становлення педагогічного таланту. Без педагогічного такту неможливо

також досягти і педагогічної майстерності. Ці зазначені проблеми потребують подальшої, більш детальної теоретико-експериментальної розробки.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати зв'язок професійної самореалізації вчителя з наявністю педагогічного такту, з досягненням педагогічної майстерності.
2. Виокремити і схарактеризувати психологічні критерії наявності або відсутності педагогічного такту
3. Проаналізувати вплив педагогічного такту на розвиток педагогічної майстерності вчителя, його педагогічних здібностей, педагогічного таланту.

Розробка проблеми. Феномени педагогічної самореалізації, педагогічного такту и педагогічної майстерності пов'язані між собою. Проблема самореалізації педагога в педагогічній діяльності досить ретельно досліджувалася Е.В. Галажинським.

Як зазначає Е.В. Галажинський, смисли детермінують самореалізацію репродуктивно-адаптивного типу. Самореалізацію продуктивно-зверхадаптивного типу детермінують цінності. Оскільки спмодетермінація включає в себе саме цінності, то вона і стимулює саме продуктивну самореалізацію.

Когнітивним фактором самореалізації, як і критерієм пізнавальних можливостей визначається чутливість до проблем. Якщо людина у своїй діяльності постійно обирає творчі рішення, значить вона готова до самореалізації вищого рівня. Смисли першого ряду - задоволення актуальних потреб у діяльності. Смисли другого ряду — цінності, які стимулюють організацію діяльності відповідно до більш високих значущих метапотреб.

Завдяки емпіричним дослідженням, проведеним Е.В. Галажинським, виявилось, що лише 11% досліджуваних демонструють готовність до самореалізації, сформованість здібностей, вміють знаходити протиріччя. Виявилось також, що 26% досліджуваних мають обмежені здібності до самореалізації, в них немає ініціативи, але є інтелектуальні здібності. На жаль, більшість досліджуваних - 53% - демонструють втечу від протиріч на тлі досить вираженого психологічного захисту. Таким чином, рівні самореалізації зумовлені: різними формами активності (адаптивна - дезадаптивна); різними смислами; різними цінностями.

При розвиненій самореалізації людині властиві: відкритість світові, перебудова стереотипів, рефлексія потреб і почуттів, цілісне сприйняття світу, сформована картина і образ світу, самодетермінація як підпорядкованість пізнавальній, творчій і поведінковій активності людини духовності, вірі і світогляду, розуміння зв'язності протиріч, пізнавальна потреба (прагнення до набуття знань про навколишній світ), творча спрямованість. Для розвитку самореалізації необхідно досягати певної сформованості пізнавальної діяльності, водночас,

для становлення і розвитку пізнавальної діяльності необхідним є досягнення і здійснення самореалізації особистості, і як результативного компоненту пізнавальної діяльності, і як риси особистості.

Досліджувані з творчою установкою на самореалізацію характеризуються: впевненістю, реалістичністю сприйняття світу, адаптивністю, вони майже не піддаються коливанням настрою, володіють вольовими якостями: сміливістю, рішучістю, ризиком, гострими відчуттями, не розгублюються при зустрічі з неочікуваними обставинами; їм притаманна самостійність, особистісна автономія, моральність. Також вони характеризуються низькою ригідністю, високою чутливістю до проблем, вираженою мотивацією досягнення успіху. Е.В. Галажинським виявлені критерії діяльностної самореалізації на прикладі педагога: пізнавальна активність і самодетермінація, сформованість образу світу; ефективна взаємодія з іншими педагогами, спрямована на професійне зростання; продуктивна динаміка досвіду: відкритість, зростання, самозміни.

Високий рівень самореалізації, при якому самодетермінація існує, характеризується ціннісною зумовленістю педагогічної діяльності, її продуктивною надситуативністю. На цьому рівні педагог демонструє творчість, відкритість, відповідальність, персоналізацію, намагання перетворити існуюче положення справ на краще. Низький рівень самореалізації, при якому самодетермінація майже відсутня - репродуктивно-адаптивний. Репродуктивна педагогічна діяльність не має проявлення творчості. Різниця в рівнях самореалізації зумовлюється різними потребами, можливостями, смислами, цінностями [3].

І.О. Синиця намагався розв'язати цю проблему більше на педагогічно-практичному рівні, але з використанням наукових методів дослідження: за допомогою спостереження, теоретично-практичного аналізу, і ретельного, майже художнього описання педагогічної діяльності. Він виокремив головну умову досягнення педагогом самореалізації і педагогічної майстерності, а також саморозвитку педагогічних здібностей і педагогічного таланту - це наявність педагогічного такту. Прояв педагогічно-

го такту, на думку І.О. Синиці, здійснюється у таких професійних уміннях вчителя, як: вмінні повернути втрачену довіру учнів; у виявленні причини втрати довіри учня до вчителя; у спостережливості учителя за тим, як реагують учні на його поведінку; у правильній роботі вчителя з батьками учнів; у вмінні тримати дисципліну на уроці; у вмінні правильно встановлювати мотиви кожного вчинку учня під час навчання; у вмінні правильно визначати покарання (так, щоб не було образи з боку учня); у вихованості вчителя; у його вмінні застосовувати доречний гумор в різних ситуаціях; у вмінні вчителя встановлювати нормальні стосунки з учнями; насамкінець - у вмінні викликати пізнавальну активність учнів, у досягненні педагогічної майстерності; у саморозвитку педагогічного таланту і саморозкриття педагогічних здібностей. Отже, педагогічний такт розглядається як така педагогічна здібність, яка зумовлює досягнення самореалізації у **педагогічній діяльності**, досягнення педагогічної майстерності. Педагогічну майстерність, з нашої точки зору, можна розглядати, як вищий рівень педагогічної самореалізації вчителя (творчо-продуктивний).

Перший психологічний критерій наявності педагогічного такту - вміння вчителя встановлювати і зберігати довіру учнів до себе. З цього приводу доречно писав О.М. Добролюбов: «Як тільки моральна довіра втрачена або поколивалася, одразу ж слово вчителя втрачає свою силу, його похвала і зауваження не мають значення, і те, що раніше робилося заохочено, через любов до вчителя, зараз виявляється вже через примус [2]. Довіра учня до вчителя встановлюється через довіру вчителя до учня. Встановлення довіри є педагогічним засобом впливу на учня і без педагогічного такту не відбувається. Напроти, демонстрація вчителем недовіри - показник несформованості, або відсутності педагогічного такту. Педагогічний такт передбачає довіру до внутрішніх сил учня. Кожний учень, незалежно від здібностей, має вірити у свої успіхи. До учнів і в учінні, і у вихованні слід підходити, за вираженням А.С. Макаренка, з оптимістичною гіпотезою, навіть з ризиком помилитися. Діти не можуть правильно оцінити свої сили і можливості. Вони вивчають себе за оцінками дорослих, зокрема -

вчителів, яким вони довіряють більше, ніж собі. «Не слід перебільшувати здібності учнів, але і зменшувати їх не рекомендується». Приміром, вчитель запевняє, що в учня - погана пам'ять. А насправді в нього - добра пам'ять, але не вистачає наполегливості. Невпевненість учня стосовно пам'яті (до того, ще й нав'язана вчителем), дійсно, породжує погану пам'ять. Як вважав А.С. Макаренко. головне у педагогіці - це віра в людину [6]. Безтактність (відсутність педагогічного такту) виявляють ті вчителі, які песимістично дивляться на можливості своїх учнів і при кожній нагоді вважають за необхідне нагадати їм про це. Така безтактність межує, як вважає І.О. Синиця, з прямим педагогічним злочином. Треба помічати, що слабкий учень відповідає набагато краще, ніж в попередні рази, підтримувати і закріплювати перші успіхи слабкої дитини і давати їм відповідну оптимістичну оцінку. Кожна оцінка, що її виставив учитель, повинна бути виваженою і надто обережною, вона має мобілізувати учня на більш інтенсивну роботу. Оціночне судження вчителя нерідко набуває більш важливого значення для майбутніх успіхів учнів, ніж сама оцінка. Це досягається завдяки тактовній поведінці вчителя: учнів треба вміти орієнтувати на майбутні успіхи, а не на минулі невдачі. Учні повинні вірити в можливість досягнення успіху незалежно від попередніх оцінок, а вчителі мають підтримувати цю віру, а не підривати її при кожному конкретному випадку. Є такі зауваження, які дезорганізують учня, послаблюють його волю, знижують досягнення, породжують невпевненість в навчанні, і учень робить менше, ніж зміг би. Усіляка робота без віри в її успіх стає тяжким тягарем для виконавця. Віру учнів у свої сили і можливості слід цілеспрямовано виховувати, як і інші їхні якості. Сформованість віра учня в його успіх - це вже половина зробленої роботи. Досвідчені вчителі, щоб підтримати в деяких учнів віру в свої сили, застосовують прийом деякого перебільшення їх перших успіхів. Різними методами, непомітними для учнів, вони створюють таку ситуацію, в якій учні відчувають реальність своїх зусиль, переживають радість від своїх успіхів. Так, вчитель говорить учневі або окремо, або при всьому класі, що його

робота в повній мірі самостійна, що він може добре справлятися з усіма своїми завданнями. Педагог також повинен завжди підтримувати надію на краще майбутнє у своїх учнів, якими б безнадійними не були їх теперішні невдачі. З учнями необхідно розбирати невдачі, але учні завжди мають вірити, що їхні невдачі - тимчасові, що ці невдачі не стануть фатальними для майбутнього. Учні необхідно переконувати, що майбутнє для них буде тільки радісним. Діти навіть думки не повинні припустити, що вчитель не вірить в їхні сили. Немає учнів, які б повністю ігнорували довіру вчителя на свою адресу. З іншого боку, вчитель ніколи не досягне успіху його учнів, особливо у вихованні, якщо учні не довірятимуть вчителю, не розкриються перед ним. Педагогічний такт не терпить ніякого пригадування зла відносно винуватого учня. Ставлення вчителя до винуватого учня має бути таким, як і до інших. Таким чином, вчитель не має права ображатися. Завоювати довіру учнів - легко, втратити довіру - також легко, але відновити втрачену довіру - дуже важко.

Довіра учня до вчителя втрачається, якщо:

- 1) учень відчуває з боку вчителя несправедливість, неправду щодо його особистості;
- 2) викликає недовіру і неповагу учнів до вчителя невиконання обіцянок, які давав учитель.
- 3) викликає недовіру учнів до вчителя його непослідовність. Непослідовність вчителя учні сприймають як його безхарактерність і навіть брехливість.

Другий психологічний критерій наявності педагогічного такту - педагогічна спостережливість. Саме спостережливий учитель вміє привертати до роботи усіх учнів класу, допомогти кожному з учнів виявити власну активність і власну ініціативу. Педагогічний такт при педагогічній спостережливості вчителя проявляється в тому, що педагог може все бачити, але не все «помічати». В даному випадку йдеться про спостережливість, як спосіб проникнення у внутрішній світ учня. Недоліком багатьох вчителів є невміння розподілити увагу і тримати в полі зору весь клас. Результатом педагогічної спостережливості вчителя є встановлення психологічного контакту з кожним учнем.

Третій психологічний критерій наявності педагогічного такту - вміння вчителя налагоджувати контакт з батьками учнів. Збирати батьків, щоб сварити їхніх дітей - це якраз показник відсутності педагогічного такту, педагогічна нетактовність, яка підриває зв'язки вчителя не тільки з батьками, а й через них з учнями. Вчителем до батьків висуваються вимоги - більше вимог до дитини, але не висувається вимога - більше ласки до дитини. В ласці до дитини, як в зародку, закладається майбутня людська доброта самої дитини. А.С. Макаренко вказував на те, що чим більше вимог висуває вчитель (або й батьки) до дитини, тим більше має бути до неї поваги. Діти потребують доброї, світлої, відкритої любові. Таку любов вони повинні відчувати і від своїх батьків [6]. В педагогіці ніяких фокусів немає. Головне - любов, увага до дітей, особистий приклад.

Четвертий психологічний критерій наявності педагогічного такту - це вміння вчителя тримати дисципліну на уроці. Утримання дисципліни - це спеціальне педагогічне вміння, яке визначає специфіку педагогічної праці. Вчитель має так поводитися з учнями, щоб вони завжди були готові його чути і виконувати все, що він вимагає - і цікаве, і нецікаве, і легке і складне, і приємне і неприємне. Усі вдалі прийоми підтримки дисципліни проникнуті педагогічним тактом. Ось вони:

- 1) проведення уроку в оптимальному до даного складу учнів темпі. Оптимальність темпу - це повне використання сил і можливостей учнів протягом уроку. Педагогічний такт потрібний в цих випадках, щоб вірно визначити темп уроку і можливості кожного учня класу.
- 2) Порушників дисципліни вміти заставляти працювати, надавати їм спеціальні ускладнені завдання - якщо це - сильні учні; і спеціальні полегшені завдання, якщо це - слабкі учні. Порушники дисципліни - це діяльні, активні, а не пасивні учні. Їм, як правило, на уроці з тих чи тих причин не цікаво.
- 3) Педагогічний такт проявляється і в тому, щоб не робити погроз, які вчитель не може здійснити.
- 4) Застосовувати покарання без попередження, інакше воно втрачає свою ефективність.
- 5) Утримуватися від зайвих (незначних) зауважень.
- 6) Обходитися без допомоги інших. Можна звертатися

по допомогу до самих учнів. З порушником, кого клас не підтримує, легше справитися.7) Не допускати конфлікту з усім класом, а якщо такий конфлікт виникає, то не затягувати його. 8) Розуміти психічний стан учнів, передбачати їх можливі реакції. 9) Володіти педагогічною технікою - голосом, рухами, мімікою, поставою. Якщо учні бачать, що обличчя вчителя похмує, а в його голосі відчувається істеричність чи безпорадність, то чи навряд вчитель втримає дисципліну. Коли вчитель застосовує активні методи роботи навчання, хоче розвинути в учнів самостійність та ініціативність, тобто переходить на демократичний стиль спілкування, йому витримати дисципліну складніше, ніж при директивному стилі спілкування. У школі, на думку І.О. Синиці, намагаються дотримуватися не в міру категоричної вимоги виховувати тільки на позитивних прикладах і уникати поганого. Але учні мають знати життя таким, яке воно є. Необхідно разом з таким знанням виховувати в учнів готовність долати погане.

Вчитель має знати і враховувати незгоду учнів, знати причини і результати цієї незгоди, вміти повністю використовувати кожний метод впливу на дитину, але ніколи не переходити ту межу, де закінчується виховання. За цією межею (закінчення педагогічного такту) починається примус нетактовність, безтактність, і навіть - жорстокість. Якщо покладатися на примус, учні чинитимуть опір. Якщо вчитель хоче, щоб учні прислухалися до його слів, треба ставитися до дітей по-іншому, по-доброму, отже не безтактно, а тактовно, тобто з педагогічним тактом. Без педагогічного такту, на думку Синиці, вчитель не може здійснювати правильні і ефективні покарання учнів у справі виховання - покарання без образ. Афішувати свій поганий настрій - ознака нетактовності.

П'ятий психологічний критерій наявності педагогічного такту - правильне встановлення мотивів вчинків кожного учня. Об'єктивність оцінки вчителя має признаватися не тільки ним самим, але й учнями. Кожен учень переживає оцінку вчителя. Оцінюючи знання, вчитель оцінює і особистість учня, тому оцінка вчителя має спонукати учня до добра, а не лише бути покаранням. Оцінюючи учнів, безтактні вчителі основну увагу звертають на

вчинок, а не на мотиви, але слід зауважити, що при невдалому вчинку учня мотиви цього вчинку могли бути благородними. На думку В.О. Сухомлинського, 90% усіх покарань, що використовують у школі - є неправильними [9]. Нетактовними є покарання за порушення учнем поведінки, але через добрі мотиви. Безтактного педагога цікавить, що вчинив учень, а тактовного - чому учень так вчинив. Зауваження мають бути доречними. Вчителю не можна розкидатися зауваженнями, не замислюючись, як учні реагуватимуть на них. Чим більше порушень - тим більше зауважень, а не навпаки. Зауваження мають бути своєчасними. Інакше ефект зауважень набагато зменшиться. Значна частина конфліктів виникає через оцінку учителя, особливо - оціночних суджень, в яких педагогічний такт учителя чи його відсутність виявляється найбільш рельєфно. Крім того, педагогічний такт більше виявляється не в тексті, а в підтексті. Нетактовний учитель так себе поводить, що учням здається, що він радіє через негативну свою оцінку стосовно учнів. А діти мають відчувати, що їхній вчитель переживає кожну їх незадовільну оцінку і радіє кожній задовільній. Оцінка знань недисциплінованих учнів має бути не за поведінку, а за знання. Недисципліновані учні не є обов'язково невстигаючими. Тактовний педагог дасть можливість недисциплінованому учневі повністю переконатися у справедливості і об'єктивності своєї оцінки. Підтримка і покарання - засоби виховання, але користуватися ними треба з великим тактом. Покарання і образа - різні речі. Розумне і справедливе покарання викликає не образу, а позитивну реакцію. Карати учнів треба, але ображати - не можна. Покарання має піднімати почуття власної гідності учня, а не принижувати її. А в кого розвинене почуття власної гідності, той більше поважає і гідність інших. Учень має не лише обов'язки, а й права: на повагу; на захист своєї гідності; на вираз своїх думок. Вчитель повинен не тільки викликати в учня почуття обов'язку, але і поважати його гідність.

Шостий психологічний критерій наявності педагогічного такту — вихованість учителя. Необхідним показником вихованості є гарні манери. Ввічливим, уважним треба вміти бути.

Є багато добрих, сердечних вчителів, які не користуються відповідною репутацією тільки через те, що не володіють манерами культурного спілкування. Цими манерами вчитель, який володіє педагогічним тактом, має користуватися вільно, коли важче їх порушувати, ніж їх дотримуватися. Манери - зовнішні форми поведінки, але вони можуть бути показником внутрішньої культури людини. Треба знати, як саме прийнято поводитися серед людей. У вчителя має бути правильна поведінка. Успіх виховання безпосередньо залежить від власної поведінки вчителя. Неправильна поведінка не компенсується ніякими професійними якостями. Слід при цьому зауважити, що узагальнення і перенесення різних правил і тактик поведінки у вихованні спрацьовує так, як і у навчанні. Щоб вчитель міг допомогти учням у праві набуття ними вихованості, він має надати таке правило поведінки для них: не боятися говорити про свої невдачі, радитися з ним при виникаючих складностях спілкування з іншими.

Сьомий психологічний критерій наявності педагогічного такту - доречний гумор. Відбирати речі в учнів і розглядати їх неетично. Вчителі без гумору часто і бувають нетактовні. Завжди дієве зауваження - це зауваження, що зроблене доречно і з гумором. Але в гуморі треба бути обережним. На гострі слова краще відповідати гострими словами. Бешкетника треба підкорити. Бешкетування треба припинити такою ж гострою реакцією на них.

Восьмий психологічний критерій наявності педагогічного такту - вміння вчителя встановлювати нормальні стосунки з учнями. Навчальна діяльність учня і педагогічна діяльність вчителя розрізняються. Тому в учбовому процесі постійно виникають протиріччя, які полягають в різниці очікувань вчителів і учнів. Учителі вважають, що: учні мають багато працювати; учні мають глибше мислити; учні мають виконувати всі завдання повністю. Учні вважають, що: вчителі мають надавати знання в готовому вигляді з меншими витратами часу і розумових сил; учні люблять, щоб було цікаво; учні люблять цікаві запитання до них з боку вчителя.

Протиріччя у навчанні виникають і на цій підставі виникають конфлікти. Але при добрих

стосунках - вчитель, що не скаже - все учнями сприймається. При поганих стосунках - учні все, що не скаже вчитель - відкидають. Ставлення до вчителя учні переносять на предмет, який викладає вчитель. При негативному ставленні учнів до вчителя гальмується пізнавальна активність учнів до предмету. Негативні ставлення приводять до неприязні, неприязнь приводить до антагонізму, до того, що учні починають чинити опір вчителю, хочуть зробити йому погано. Синиця І.О. зауважував з цього приводу: «Вміння вчителя встановлювати нормальні стосунки з учнями - одне з професійних якостей вчителя, що так же важливо, як його знання і методична майстерність» [8]. Учбовий процес - це обов'язково спосіб спілкування між вчителем і учнями. З одного боку він може бути активним (приємним, добровільним, дружнім). З іншого боку він може бути пасивним (вимушеним, офіційним, неприємним).

Дев'ятий психологічний критерій наявності педагогічного такту є вміння вчителя досягати авторитету. У авторитетних учителів взаємостосунки з учнями будуються на інтересах самих учнів, останнім часом модно успішно боротися зі штампами у навчанні. Застосовується багато способів збудження інтересу до набуття знань, розвитку знаттєлюбності. Адже штампи у навчанні і вихованні негативно діють на учнів. Існують стандартні повчання: виклики батьків, необгрунтовані заборони, занадто сильна опіка. Для налагодження добрих стосунків з учнями вчителю важливо, щоб «командний пункт вчителя», з якого він керуватиме вихованням і навчанням, не виходив на перший план. Виховання має бути непомітним і не нав'язливим, коли дітям здається, що вони мають робити як раз те, чого хочуть, хоч в дійсності вони мають робити те, чого від них хоче вчитель. Зустрічаються учителі авторитарні. Чим більше вчитель підкреслює свою першість і перевагу, тим менше учні прислухаються до нього і радяться з ним, тобто тим менше він стає авторитетним для учнів. Добрі стосунки не можуть бути побудовані на правовій основі. Сама найкраща поведінка учителя і учнів - поведінка старшого серед рівних. Особливо вона привертає старшокласників, і панібратства учні, якщо вони поважають вчителя - самі не допускають.

Такі якості вчителя як доброзичливість, любов, оптимізм, повага, розумна поступливість, увага до особистості учня - й інші людські якості - завжди знаходять відгук в душі учнів.

Існує старий спосіб виправлення нетактовності, щоб не допустити розриву стосунків з класом і посиленням авторитету вчителя: треба вміти просити вибачення. Помилився - визнавай помилку і попроси вибачення. Тактовні вчителі тим і відрізняються від нетактовних, що своєчасно можуть попросити вибачення перед учнем, і навіть перед усім класом. Учні відштовхують від вчителя не те, що вчитель визнав перед учнями свою помилку, а те, що вчитель відстоює цю помилку. Прагнення вчителя не допускати повторну нетактовність - одне з основних засобів виправлення ним своєї помилки.

Насамкінець - найважливішим у педагогічній діяльності психологічний критерій наявності педагогічного такту, як справедливо вважав І.О. Синиця, є те, чи вчитель вміє викликати і стимулювати пізнавальну активність учнів. Якщо вчитель буде тактовним, доброзичливим до дітей, і не буде ображатися, то не стане помилятися і при оцінці розумової активності учнів. Перш за все, щоб навчитися вмінню зацікавлювати учнів, вчитель має виявити, які вчителі вдало організують пізнавальну діяльність учнів у себе в школі. Вчитель має своєю активністю не стримувати пізнавальну активність учнів, щоб розвивати їх самостійне мислення. Так, вчитель має зачекати, поки учень сам сформулює свою думку. Педагогічний такт - є стрижнем педагогічної майстерності [7; 8].

Отже, якщо вчитель володіє педагогічним тактом, то він обов'язково досягає і педагогічної майстерності, і педагогічної самореалізації, і навіть - самореалізації учнів у їхній навчальній і самостійній пізнавальній діяльності. Синиця І.О. так описує прояв майстерності вчителя: «Бути активним і водночас не стримувати активність учнів, бути вольовим і водночас не пригнічувати волю учнів, багато знати і разом з тим намагатися, щоб учні самі здобували знання, а не тільки одержували їх у готовому вигляді - один із основних показників педагогічної майстерності вчителя [8; 105]. Кожний урок

вчитель-майстер проводить, не повторюючись. На уроках вчитель зі сформованою педагогічною майстерністю поводить так, немов би він вперше робить відкриття і для себе. Під час відповіді на складне запитання - сумнівається, радіє, дивується. Це схоже на проблемне навчання.

Щодо пізнавальних інтересів учнів, то слід зазначити, що недостатньо уваги приділяється формуванню безпосередньо інтересів учнів до самих знань, до самого процесу їх здобування. Формувати такі інтереси (процесуальні) - складніше, ніж результативні інтереси - інтереси до результатів діяльності. Дитині важко вчитися, керуючись лише почуттям обов'язку. Учень має цікавити учнів само по собі. Найбільш продуктивне є таке навчання, яке приносить радість від пізнання предметів і явищ навколишнього світу. Закоханий в науку менше за все думає, що вона віддячить за цю любов. Не майбутня практична вигода, в усякому разі не стільки вона, скільки знателюбність, подив, безпосередній інтерес спонукають учнів сидіти за книгою вдома і слухати вчителя в школі. Пізнавальні інтереси формуються в процесі самого навчання. Тому навчання має бути цікавим.

З приводу стимулювання пізнавальної активності також висловлював свої думки видатний російський письменник Л.М. Толстой. Він вважав, що все те, чому вчитель навчає дітей, має бути для них зрозумілим і цікавим. Учень - праця, яка має приносити дітям радість. Здобування знань без інтересу до них для учнів - праця з важким тягарем. «Цікаве - все те, що викликає різні почуття: радість, сум, захват, пристрасть, гнів, ненависть і т.п. Якщо ж учень пробує на уроці, почуттів ніяких не пережив, то навряд чи в нього виникнуть якісь думки.» [8]. Цікаве учіння - невичерпний резерв у боротьбі за високу успішність і дисципліну учнів. Прямий примус може загальмувати внутрішні сили дитини. Приневолити легше, ніж заохотити, але останнє - надійніше. Істина, що не вимагає доказів: цікаво вчитися у цікавого вчителя. Спробуємо згадати своїх вчителів. Першими пригадуються ті, про яких можна сказати: «Це була цікава людина». Нецікаві, «сірі» вчителі не пригадуються. Цікавий вчи-

тель - перш за все - знаючий. Він завжди зможе що-небудь додати до того, що є в підручнику, або до того про що раніше говорив. Він *зможе* у відомому знайти щось невідоме і цікаве. Про цікавого вчителя годиться приказка: «скажіть, які інтереси у ваших учнів, і я скажу, хто їх вчителі». «Інтерес до учіння формується водночас з набуттям знань: добре організований навчальний процес сам по собі формує пізнавальні інтереси. Але формування пізнавальних інтересів можна ставити як спеціальну педагогічну задачу. «Немає таких учнів, які б нічим не цікавились. Навіть просте спостереження за явищами життя може викликати інтерес до пізнання» [8]. Пізнавальні інтереси, - вважав І.О. Синиця, - здебільшого формуються на чуттєвій основі. Хоч безперечно, неможливо ніяк зменшити значення для формування пізнавальних інтересів і мислительної діяльності учнів. Показник сформованого пізнавального інтересу - читання книг учнем.

Вчителі-предметники високої педагогічної майстерності формують пізнавальні інтереси до своїх предметів по-різному. Приміром, емоційність викладу літератури - справжнє мистецтво. Літератор має сам бути художником (не обов'язково писати романи, або вірші, але треба, щоб він був по духу літератором, жив літературою). Синиця І.О. цікаво описує спогади свого дитинства: «Я пригадую одного з таких викладачів літератури, відомого зараз усім письменника Михайла Опанасовича Стельмаха. Це було тоді, коли він ще писати романи не збирався. Почали були тоді організовуватися середні школи. У 8-му класі йому доручили читати українську літературу. Програма для 8-го класу не давала особливих можливостей, щоб викликати інтерес до літератури. Але Михайло Опанасович був так захоплений тим, про що говорив, настільки виразною була його мова, що усі були зачаровані і літературою, і її викладачем. Якщо додати ще те, що Михайло Опанасович знав неосяжну, здавалось, кількість різних приказок, загадок, казок, пісень, - неважко тоді уявити, якими цікавими були його уроки. Природно, що в учнів виник великий інтерес до літератури, до фольклору. Під керівництвом Михайла Опанасовича учні і вчителі зібрали більш десяти великих рукописних збірників

історичних і сучасних українських пісень. До кожної пісні були записані ноти і підібрані художні вишивки.» [8; 109-110]. Важливо любити свій предмет. Емоційність викладання - найважливіша умова розвитку інтересу не тільки до літератури, а й до інших предметів шкільної програми.

Для досягнення педагогічної майстерності необхідним є педагогічний талант і педагогічні здібності. Педагогічний талант - швидкість оволодіння педагогічною майстерністю. Педагогічна майстерність у різних вчителів виявляється по-різному. В одних - ще в інституті, в інших - одразу після його закінчення, в когось - після декількох років педагогічної праці, а в когось - після багатьох років практичної роботи. Педагогічна майстерність - не просто те, що витікає від відповідної освіти і досвіду. Вона детермінується і педагогічними здібностями, і особистісними якостями вчителя. Педагогічні здібності, за визначенням І.О. Синиці, є такі: вміння розподіляти увагу під час проведення уроку; вміння підпорядковувати мислення загальній темі викладу; виразна мова (мовлення); вільна орієнтація в обставинах, кмітливість, винахідливість. Швидке оволодіння педагогічною майстерністю - це ознака наявності педагогічних здібностей. Особистісні якості вчителя, які за визначенням І.О. Синиці є важливими: життєрадісність; привітність; добре поведіння; уважність до дітей, уважність до людей.

Дуже важливим для професійного зростання вчителя є вміння досягати саморозвитку педагогічної майстерності. Як вчителю треба розвивати педагогічну майстерність? Треба більше довіряти собі, треба досліджувати, творити, імпровізувати. Головне, щоб вчитель почав думати, уявляти, як учні поставляться до його поведінки в кожному конкретному випадку. Синиця І.О. писав: «Витоки педагогічної майстерності - дуже різні, вони витікають із багатьох джерел.» [8].

Один учитель, досягаючи висот педагогічної майстерності, вважав, що треба говорити з учнями про щось цікаве. А ще треба багато працювати над собою: «Я дивився на себе очима учнів. Побачив себе якимось напруженим, незібраним, невпевненим. Моя мова по відно-

шенню до інших була незрозуміла, якась заподлива, волаюча. Мені за себе стало соромно. Я вирішив взяти себе в руки. Я почав переконувати себе, що я не гірший за інших. Я почав займатися самонавіюванням. Треба, щоб і учні відчули мою впевненість, - у тоні кожного мого слова, в кожному жесті, русі. Після цього учні почали краще мене слухати» [8].

Підсумки. Критерії діяльній самореалізації на прикладі педагога: пізнавальна активність і самодетермінація, сформованість образу світу; ефективна взаємодія з іншими педагогами, спрямована на професійне зростання; продуктивна динаміка досвіду: відкритість досвіду до позитивної самооцінки. Педагогічний такт розглядається як така педагогічна здібність, яка зумовлює як досягнення педагогом самореалізації у педагогічній діяльності, так і досягнення педагогічної майстерності. Педагогічну майстерність, з нашої точки зору, можна розглядати, як вищий рівень педагогічної самореалізації вчителя (творчо-продуктивний). Психологічні критерії наявності педагогічного

такту обов'язково мають проявлятися у таких педагогічних вміннях, як: вміння вчителя повернути втрачену довіру учнів, спостережливість учителя, правильна робота вчителя з батьками учнів, вміння вчителя тримати дисципліну на уроці, вміння правильно встановити мотиви вчинку учня, вміння правильно застосовувати до учнів покарання, вихованість самого вчителя, вміння правильно застосовувати гумор, вміння встановлювати нормальні стосунки з учнями, вміння вчителя досягати і підтримувати свій авторитет серед учнів, насамкінець - вміння викликати пізнавальну активність учнів. Педагогічний талант і педагогічні здібності виявляються у швидкості оволодіння вчителем педагогічною майстерністю. Педагогічну майстерність, з нашої точки зору, можна розглядати, як вищий рівень педагогічної самореалізації вчителя (творчо-продуктивний). Саморозвиток вчителем своєї педагогічної майстерності полягає в довірі вчителя до себе, у прагненні вчителя до творчості, до імпровізації у своїй педагогічній діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ведейко И.С. Педагогический такт и его значение. Минск, 1956. - С. 26.
2. Добролюбов Н.А. Избранные педагогические произведения. М., МПН РСФСР, 1952. - С. 154-160.
3. Галажинский Э.В. Проблема уровней самореализации человека: ценностно-смысловой контекст // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей / Эдуард Владимирович Галажинский / Отв. ред. В.В. Знаков, Т.В. Залевский. - М.: Изд-во «Институт психологии РАН, 2008. - С. 123-148.
4. Калмиков Г.В. Професійно-мовленнєва діяльність суб'єкта з огляду положень психології усного мовлення І.О. Синиці / Г.В. Калмиков // Круглий стіл присвячений науковій творчості відомого українського психолога І.О. Синиці «Наукова спадщина І.О. Синиці в контексті сучасної педагогічної психології». - К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. - 72 с. - С. 24-25.
5. Калмикова Л.О. Психолінгвістика розвитку учнів в психологічній спадщині І.О. Синиці / Л.О. Калмикова // Круглий стіл присвячений науковій творчості відомого українського психолога І.О. Синиці «Наукова спадщина І.О. Синиці в контексті сучасної педагогічної психології». - К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. - 72 с. - С. 25-27.
6. Макаренко А.С. Педагогическая поэма. / Антон Семенович Макаренко - М.: Худож. лит. 1987. - 623 с. (Классики и современники. Сов. лит.).
7. Мар'яненко Л.В. Психологічна структура педагогічної майстерності (концептуальний підхід І.О. Синиці) / Ліана Василівна Мар'яненко // Круглий стіл присвячений науковій творчості відомого українського психолога І.О. Синиці «Наукова спадщина І.О. Синиці в контексті сучасної педагогічної психології». - К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. - 72 с. - С. 37-38.
8. Синица И.Е. О такте и мастерстве (беседы с молодым педагогом) / Иван Емельянович Синица. - К., 1976, Изд-во «Радянська школа», - 168 с.
9. Сухомлинский В.А. Дайте ребенку радость умственного труда, радость успеха в учении // Сердце отдаю детям / Василий Александрович Сухомлинский . - Изд-во «Радянська школа», - К.: 1974. - 288 с. - С. 165-180.